

Ő MAGA VOLT DÁNIEL...

*Ablonczy László válaszol
a Magyar Szemle kérdéseire Illyés Gyuláról*

1. rész

M. Sz.: Életrajza szerint Bodroghalászon született, s Illyés Gyula *Árvíz* című verse alatt ezt olvashatjuk: „Bodroghalász, 1948. január 24.” Mikor és miként értesült arról, hogy szülőfaluja Illyést versre ihlette?

A. L.: Meglehetősen későn. Édesapám könyvtárában ugyan kicsi koromtól hívogatóan ott láttam a verseinek 1947-ben megjelent gyűjteményes köteteit, sőt már lapozgattam az ötvenes évek második felében. Az *Árvíz* viszont az 1956-os *Kézfogások* című kötetében jelent meg, tizenegy éves lévén, nem került a kezembe. Egy későbbi gyűjteményben fedeztem fel, s mondhatom: megrendítő erővel hatott. S nemcsak azért, mert az „öreg iskolafalak” között nagyapám haláláig tanított, Zoltán nagybátyám színielőadásokat rendezett itt a falubeliekkel, édesapám pedig sárospataki tanárként népfőiskolai előadásokkal szolgálta a falu közműveltségét, majd Szombathy Sándor tanító úrral Éva nagynéném tanított benne az iskola bezárásáig. Bár mi Patakon laktunk; édesanyám is fel-felemlegette azt az árvizet, mert apám tekenőben evezett nagymamám, szülőházam udvarán, hogy az állatokat mentse. Illyés Gyula pontosan tudósított; a későbbi árvizeknél, 1964 őszén például magam is láthattam, a Bodrog az alvég felől támadott, és az én élményem is hasonlatos, mint a versben is olvasható: „...félsziget a kis falu már...” S a személyesség változatos áramütései érintettek az *Árvíz* felfedezésével. Hiszen „...a pap / és tíz gyermeke közt a szikár papné...” Király nagytiszteletű úr és családja! Akikhez

mindig tisztesség volt látogatni, ha nagymamánál időztem. A Nagytiszteletű asszony valami finomsággal és gyümölcs-csel kínált, a felnőttek beszélgettek, én hallgattam őket...; de ha most számolom, tíz gyermek nem lehetett Királyéknál, mint a versben olvasható. Alighanem Szombathy tanító úr gyermekeivel ültek együtt az istentiszteleten; számuk ezért kerekedett a költő képzeletében. A gyermekek közül Bélával néhányszor bódorogtam halászi vakációimban, Patakon aztán iskolatársak is lettünk az 1963/64-es tanévben, nem tudom, háromévesen miként bírta fegyelemmel az istentiszteletet. Zoltán nálam idősebb, költő, és műfordítói munkásságának érdeméért a szófiai Magyar Intézetet is vezette. De az én kislegényi képzeletem Ildikót őrizte meg legerősebben. Ő az, aki Illyés Gyula versében is szerepel: „...csengőn ki-kicsap / egy kislány hangja, mint lélekharangé”. Király Ildikót az ötvenes évekből egy másik dalhoz kötődő képpel láttam a messziből: nagymamám kertjéből kilépve azonmód a Bodrog partjára értem. Sokat ücsörögtem és néztem a víz futását; olykor a gombostűt horoggá hajlítva madzaggal halászgattam. A halak sose kaptak, kudarcom nyomán kedvem hamar elapadt, s a komp járását figyeltem, és olykor távoli, mesés képként fel-feltűnt Ildikó, aki elől combja közé szorítva ruháját, térdig vízben állva fehér ruháját mosta, mosta... Iluskát álmodtam a *János vitézből*, csak dalolását nem hallottam, mert így láttam Gencsy Sárít a debreceni szabadtéri színpadon, amikor a rivalda előtt kasírozott folyóparton siratta árvaságát. Király Ildikó aztán apám egyik kedves diákjának, Benke György tiszteletes úrnak a felesége lett, aki a fordulat után visszaszerzett pataki teológia professzoraként ment nyugdíjba. De nem merülök mélyebbre bodroghalászi emlékeimben, annyit még: így volt jó, szinte rendeltetésszerű, hogy megkésve ismertem meg Illyés remekművű költeményét. Mert személyességén túl az igazi döbbenetet az jelentette, hogy az árvíz képét miként módosította Petőfi *Tisza* verse után. Illyés áradása nem a világot,

hanem a falut, a magyarságot akarja elnyelni. Helyzetjelentése pontos: a „világ szakad” – de itt nem a forradalom diadala, a képzelet újkori ’48-as: „sötét vizek”, a bolsevik világ rettenete szakad ránk. A történelem változó reménytelenségében Illyés örökös bátorítása ebben a versben is fel-fénylik: ahogyan együtt van a zsoldározó kis gyülekezet! És a Gyermek hangja, amely ugyan a lélekharangot visszahangozza, de mégis a jövő! Nyáron Erdélyt járva, s nem először, megálltunk Marosszentimrén, és a gyülekezete-pusztult, porulte templom szüette padjában is előtűnt bennem Illyés bodroghalászi verse. A búsuló Krisztus málló freskója előtt tűnődve romlásunk, pusztulásunk rémlátásos képei valósággal egybegomolyultak. Mert Jékely Zoltán hatalmas sorsjelentése, a *Marosszentimrei templomban* és Illyés *Árvíz* verse összecseng. Jékely pusztulásunk tragédiáját úgy írta meg, hogy a holtak együtt énekelnek a hívőkkel, akik tízen vannak. Illyésnél a gyermekek száma tíz – így hát poétikailag szakrális utalás és variáció Jékelyre; mert a Gyermekek: a Jövő. Illyésnél a kicsiny eklézsia a természet végveszélyében is az összetartozás menedékét és végső reményét zengi. Vele a nyelv megtartó erejét, mert a zsoldározás, a „Tebenned bízunk!...” a Mohács utáni feltámadást, a reformációt, Szenczi Molnár Albert és Károli Gáspár nyelv- és szellemfordító erejét visszahangozza a századokban. Jékely már a pusztulást, Illyés a végveszélyben a Gyermeket, a jövő hangját zengeti. Gyönyörű és megrendítő összefüggések nemzeti sorsunkról.

– Említette: édesapja könyvtárában Illyés-művek is sorakoztak, mi volt az első, amit olvasott?

– Sorakoztak a népi írók: Veres Péter mellett Sinka István versei, Erdélyi József verselmélete, Németh László *A minőség forradalma...* – s annyi más mű titokzatos sugallattal néztek rám napról napra, évről évre. Mi lehet bennük, ami „még nem nekem való”, amikor Benedek Elek meséit vagy Móricz Zsigmond s majd Jókai történeteit olvashatom?! De mindannyi között legerősebben a vászonkötéses

mű, a *Nyugat* mikesi emblémájával, a *Magyarok* szuggesztált. Magyarok vagyunk – de miért ilyen tömör és egyenes utalás? Mik vagyunk mégis, ha erről külön könyvben is beszélni kell? A rejtélynélküliségben, öntudatlanul is, alighanem a drámaiság sugallatát gyaníthattam. Apám korán, tragikus váratlansággal elhunyt 1950 szeptemberében, s a jó rokonok együttérző látogatása jobbára abban merült ki, hogy „kölcson”-kérték, vagy egyszerűen elloptak műveket könyvtárunkból. Szellemi igényük szerencsére Illyésig és Németh Lászlóig nem magasodott, úgyhogy özvegygé lett édesanyámmal, amikor debreceni nagyszüleimhez költöztünk 1951-ben, a kilencszáz kötetesre sorvadt gyűjteményt mondhattuk egyetlen vagyónkánknak. S ezt az apai, szellemi törzstökét néhány nekem érdektelen s egykor antikváriumba röptetett mű kivételével, ma is őrzöm. Remélem, családi örökségként majd gyermekeim és unokáim is szívesen fogadják, s tovább őrzik.

Ha a kérdésre még nem is válaszoltam, azért ez a személyesség valamit felfed abból is, hogy a negyvenes években egy középiskolai tanár (Sárospatakon!) milyen szellemi tájékozódással nevelte diákjait az életre. Apám pedig göröglatin szakos tanár volt, de a tanügyi kötelezettség mellett benne és tanártársaiban a nevelés igénye is munkálkodott – és nemcsak a diákok formálásában, hanem az iskolai élet tágassá tételében is. Hiszen az Újszászy Kálmán, és az engem keresztelő teológiai professzor, Szabó Zoltán nevével jelzett Népfőiskola szellemsugárzó ereje és Sárospatak híre Amerikáig terjedt. Németh László és Illyés Gyula ezért is vonzódott Patakhoz, s többször ellátogattak a „szabadság oroszlánbarlangja”-ba. Az ősi református pataki iskola szétverését, mint sátoraljaújhelyi párttitkár, Aczél György nagy elvszerűséggel „Párt”-olta, még pécsi titkárkodása előtt. Apám tanártársai is szétverődtek, Újhelyig, Miskolcig és Egerig költöztek további megélhetés végett. Am azért nem felejtették el a pataki éveket. Valamikor az ötvenes évek végén apám egykori

barátja, Demeter Gyula és családja meghívott Diósgyőrbe, a régi együttlétekre is emlékezve, velem-korú gyermekeivel töltsünk együtt vakációs napokat. Esti elcsöndesedésben fel-felpillogtam Gyuszi bácsi könyvespolcára, s ott láttam Illyés Gyula *Petőffijét*. Leemeltem és olvasni kezdtem. Ha már verseit bemagoltam, s egy-két szekundára is érdeemesültem, mert más szavakra átköltöttem a *Tiszát* és a *Kiskúnságot*, lássam hát a költő életregényét! Nyilván az esztétikai, verstani elemzések kevésbé érintettek, de az élete s különösen segesvári halálának talánya feltétlenül! Illyés gondosan, költői képzelettel is szárnyasítva szemlézi és értelmezi a dokumentumokat, de nem nyughattam: miként tűnt el a kukoricásban? S már e titok remegése bennem továbbélt úgy is, hogy nem sokkal később megvásároltam Dienes András *Az utolsó év* című könyvét, aki térképekkel és hadtörténelmi képzettséggel nyomozta Petőfi utolsó óráit. Illyés Gyulával való ismeretségre tehát Petőfi-érdeklődésem is bátorított.

– *Vers- és prózaélményét említette, színházban mikor látott először Illyés-darabot?*

– Keserves tény, de előbb gyalázatos hiányérzetemről számolhatok be: egyetemistaként és Budapesten. Érettségi évetől eltekintve, 1951–1970-ig, tizenkilenc éven át Debrecenben éltem. A *Fáklyalángot*, alig egy hónappal a budapesti ősbemutató után, 1953 januárjában tűzte műsorára Téri Árpád Csokonai Színháza, de ezt az előadást még nem láthattam. Itt hadd említsek két érdekes adatot. 1952. november 22-én a debreceni színház igazgatója levelet írt Illyésnek, amelyben kéri, „hagyja jóvá”, hogy a *Kossuth próbája* című darabját, a Nemzetit követően, Debrecenben is műsorra tűzzék. Ez az első értesülesem arról, hogy a *Fáklyaláng* előzetesen *Kossuth próbájaként* terveződött. Téri levelében *A tű tanúsága* című darab előadásához is kéri a szerző engedélyét, amit „Estrade” műsor keretében falvakban, katonai táborokban adnának elő. A Hajdú-Bihar Megyei Levéltárban megtaláltam Illyés gyors válaszát is (1952. dec. 2.). Jóváhagyta a tervet: „Arra kérem

A SZÉNA TÉRI ÁLTALÁNOS ISKOLA
Tervezte Thomas Antal, 1938

csupán, vegyék majd figyelembe a pesti próbák eredményét s az esetleges javításokat. A darabnak a címe sem végleges” – írta a költő Térinek. S *A tű tanúságával* kapcsolatban pedig: „...előadásra Gobbi Hildának engedtem át, teljesítve azt a kívánalmukat, hogy az ő bemutatójuk után legfeljebb 23 hét után játszhatná más a darabot.” Ez azt is jelenti, hogy a Katon József Színházban majd *Tűvé-tevők* címmel 1953 májusában műsorra kerülő Illyés-játék, legalábbis első változatban már 1952 őszén, a *Fáklyaláng* előtt elkészült.

De visszatérve Debrecenbe: nincs nyoma, hogy Illyés farce-át a Csokonai Színház előadta volna a *Fáklyaláng* után. Majd 1969-ig egyetlen Illyés-darab sem szerepelt a műsorban, ekkor a Hungária Kamaraszínházban a *Kegyenc* került színpadra. És most már fejezzük be a debreceni Illyés-kronológiát. A hetvenes évek második felében a *Fáklyaláng* még egy-

szer, 1976-ban színpadra jutott, és azóta egyetlen darabját sem játszották Debrecenben! És másutt is alig. De erről majd később. A *Kegyencet* említettem, s erről azért részletesebben, mert több vonatkozásban is érintett a dráma sorsa és értelmezése.

Javamra vált, hogy előfelvétellel kerültem egyetemre, így egy esztendeig érlelődtem szellemi és színházi kérdésekben is. Németh László kritikái a 40-es évek elejéről, valamint Hubay Miklós *A megváltó mutatvány* című könyve eszmélető erővel döbentett rá arra, hogy sorsunkat érintően a magyar dráma és színjátszás dolgában ütemzavar mutatkozik. Könyvében Hubay klasszikusaink viszontagságos színpadi életéről írt, Móricz küzdelmét idézte föl darabjaival, aztán: meghalt Sarkadi úgy, hogy két drámáját nem adták elő! S a lázas tanulmányfolyamában egy cím: *A tű foka* – Illyés első darabja (1943), még a háború előtt született, és előadatlan – írta 1953-ban. Hubay könyve 1965-ben jelent meg, s most sincs másként, amikor 2012 nyarán beszélgetünk: Illyés drámája színpadon máig nem méretett meg. „A tű foka: a mű oka.” Páskándi Géza játékos-bölcseleti fordulatát követve Illyés darabjának elemzésével én is megpróbálkoztam (1983). Más nézőpontból, mint Hubay: halvány utalásokkal ugyan, de az *Oroszország* című útirajának életjeleiből már az 1945 utáni bolsevik fenyegetettség vízióját is érzékelni vélve.

A hatvanas évek első felében folyóiratokból s lapok elszórt híradásaiból értesültem: Illyés új történelmi darabokat írt, de sehol nyoma, hogy műsorra tűznék. 1967 nyarán országos színházi napokat rendeztek Debrecenben, s ehhez kötődve valamiféle beszélgetést szerveztek a következő évadról. Gyanútlan egyetemistaként keveredtem nagy hírű vagy hírhedt kritikusok és igazgatók társaságába, ahol a magyar dráma ügye is szóba került. Sokféle nyekergés és okoskodás közepette, a Nemzeti igazgatója, Both Béla némi dagálllyal bejelentette: felújítják Illyés nagy sikerű *Fáklyalángját*! A némaság önfegyelméből kitörve szólásra jelentkeztem: tisztelet a *Fáklyaláng*nak, de ha jól tudom, Ily-

lyés-művek sora előadatlan! Hibernálva, mondhattam volna keményebben, már a kultúrpolitikai hogylétére utalva. *Malom a Sédén, Kegyenc és Különc* – miért nem láthatjuk valamelyiket is közülük? Általános némaság ült a társaságra, valami se-beszéddel elütötték kérdésemet, de mint utólag értesültem: a döbbenet nyomán azt tudakolták: ki volt ez az ismeretlen provokátor? A követ egyenest Aczél elvtárs kirakatába hajítottam. Mindenki tudta, csak én nem, hogy az említett darabokat Aczél jóindulata óvja a nyilvánosságtól. Kérdésem azzal súlyosbodott, hogy hazai jóváhagyás nélkül Párizsban franciául előadták a *Kegyencet*. S hogy velem milyen irodalmi, és diplomáciai játékok súlyosbítták a darab életét, azt jó egy évtizede tudtam meg Kovács Veronikától, aki a párizsi bemutató egyik lelke és szereplője volt. Azt pedig Bessenyei Feri mondta el, hogy 1963-ban a Nemzetitől már a *Kegyenc* főszerepének ígéretére csábult a Madách Színházba. No, várhatta szerepét Feri; 1967-ben visszaszerződött a Nemzetibe, s a *Kegyenc* hazai bemutatójára csak 1968 tavaszán, a Madáchban került sor. Ez volt az első Illyés-darab, amit színházban láttam: Vámos László rendezte, Gábor Miklós játszotta a császárt, Mensáros László Maximust, feleségét, Eudoxiát Tolnay Klári alakította. Kedves színészeim a színpadon, de bizony, mérsékelten tetszett az erősen antikvizált szcéna, valami rezignáció is átlengette az előadást. Az érzelmek tüze, a végzetes küzdelem hatalmi, érzéki, etikai tétje tompított volt, mintha a dráma idegrendszerének jelenidejét szedálták volna. Olvasva nekem pedig épp azért volt megrendítő a dráma, mert Rákositól Kádárig is érvényesen, Illyés a zsarnokság közelmúlti lélek- és társadalom-pusztító természetét is sűrítette. S nem azért, mert akkortájt az irodalmi életben a darabot körbelengte a megalapozatlan feltevés: Erdei Ferenc felesége, Majláth Jolán és Révai József sajátos magánéleti kapcsolata is ihlette a *Kegyenc* szerzőjét. Gondolom, forrásnak és sugallatnak Teleki László darabja is elegendőnek mutatkozhatott. Különösen abban a *Különc*cel

való párosságban, ahogyan Illyés elgondolta a *Kegyenc* szerzőjének sorsát. Mert a két darab egy is: változatok a hatalom kísértésére. Kedvező légkörben, képzelettel megáldott rendező akár egymást követő komponáltságban is színre állíthatja. Tapasztalnom kellett továbbra is: az értelmezők menekültek a darab jelenidejűségétől. Egyetemi szemináriumon kiváló professzorunk, Barta János a szokottnál is sűrűbb orr-szusszantásokba kezdett, amikor a *Kegyenc*ről szóló dolgozatot kritizálva a Rákosi-időkre is hivatkoztam, azonmód leintett: maradjunk a római történetnél! Aztán az említett debreceni előadás (Giricz Mátvás rendezte) amolyan kínai utalásokkal Távol-Keletre terelte Illyés drámai küzdelmét.

– *Ha nem is Debrecenben, azért idővel bizonyára szaporodtak az Illyés-előadások...!*

– A hatvanas évek második felében, egyetemistaként hírlapi cikkekből kapott forintjaimból és antikváriumba vitt könyvek árával feljavított gazdasági helyzetem annyira megemelte tehetőségemet, hogy vonatjegyet váltottam, s utaztam Pestre előadásokat nézni; Latinovits Liliomáért Kecskemétre vonatoztam, s így jutottam el Németh László utolsó darabjának, a *Semmelweis*nek szegedi premierjére. Egyikről-másikról az *Alföld*ben beszámoltam, de a folyóirat utólag is csak honoráriumot fizetett, az utazás költsége és a szállás engem terhelt. Utóbbi dolgában jobbra a váróterem éjjeli s fapados szíveslátására számíthattam. Mindannyi út között talán a *Tiszták* ősbemutatójára emlékszem legélesebben. Jegyet előre, a pécsi színház titkárságára címzett levélben kértem. 1969. december 19.: ha képességem engedné, novellában beszélném el annak az útnak a történetét. Reggel 7.10-kor a Hajdú expresszrel indultam Pestre, amely menetrend szerint 10-re a Nyugati pályaudvarra érkezik, s még egy kis bolyongást is terveztem, hiszen a Déliből 13 h-kor indult a pécsi gyors. Igen ám, de éjszaka fergeteges havazás terítette be az országot. A Hajdú expressz pedig ½12-kor is még Kőbánya előtt vesztegelt, befagytak a váltók, s

nem moccantunk. Verejtékcseppek leptek el, folytonosan az órámat néztem: meddig nem késő, hogy beérkezzünk, s majd a 12-es busszal átjussak Budára – de hát a számítás fölösleges, hisz mit tudhatom, miként küszködnek a fővárosi járművek! Feszültségem a percek múlásával fokozódott: lehetetlen, hogy este ne lássam a *Tisztákat!*... Nem részletezem; dél elmúlt, amikor a Nyugatiba érteztünk, s épp elértem a pécsi gyorsot, késett az is, de gyalogosan is időben a színházba értem. Feledhetetlen este! Ma is őrzöm a műsorfüzetét; Perella: Bánffy György, Corba: Labancz Borbála; Pierre Amiel: Haumann Péter, Gérard: Győry Emil..., rendező: Dobai Vilmos. Megrendítő, látomásos dráma egy kis nép pusztulásáról. Hogy a hódító praktika, a diplomácia ármánya és a hadsereg miként roppantja össze és semmisíti meg a kathárok népét. Montségur várában játszódik a történet, ám rémisztően pontos nemzeti tragédia arról is, hogy mi történt velünk 1945 után, majd 1956-ban. Tudjuk Illyés naplójából, 1947 végén már járt az albigensek földjén, foglalkozott a kathárok történetével. S az ő nagy tragédiájában a pusztulást, a végső vereséget nem is a harci összeroppadás, nem a máglyahalál jelenti, hanem az, hogy az iratok, a szellemi nyomok is megsemmisülnek. Ma is lélek-szórítóan él bennem Perella és Vilmos (Paál László) disputája a láda sorsáról, amit menteni a titkos ösvényen, a közösség megmaradásának reményét is jelentené! S lám: az *Árvíz* című versében a bodroghalásziak zsoltározása, mint menedék a reménytelenségben s a kathárok hitiratainak sorskérdése – ugyanaz a gondolat. Mert az *Árvíz* is, akár egy tragédia magja. Egy balladai dramaturgiába foglalva – ahogyan Lorca gondolkodott. Most, hogy erről beszélgetünk, tűnődöm: Illyés kiváló dramaturg barátai, Benedek András, később, a pécsi években Czimer József, olykor talán túltanácsolták a költőt. Szabályozottság felé terelték olyankor is, amikor Illyés költői és gondolkodói formátuma új színpadi tartományok, dramaturgiai megoldások irányába is távlatot ígértek...

– *A pécsi út tehát egy emlékezetes előadás élményével zárult!*
– Várjon, mert ha megengedi, még folytatom! A földszinten ültem, jobb oldalon, s alig néhány méterre tőlem Flóra nénivel Illyés Gyula a páholyból figyelte az előadást. Megrendítően szép este volt! Illyés Gyulát akkor láttam először. Újabb művei, a *Dőlt vitorla*, a *Fekete-fehér* című verseskötetek, a *Hajszálgökörek*, a *Szíves kalauz* eszméletető esszék szerzője – Illyés Gyula! S láthatom őt! A *Magyarok* és a *Petőfi*-könyv szerzője! Oldalvást pillogtam, felé, olykor a játék hatását is próbáltam lesni az arcáról... – ha elmaradt volna az előadás, akkor is boldogan utaztam volna haza. A *Tisztákkal* kezdődött az ő pécsi korszaka. Akkor még gyanútlan voltam. Hogy Pécs sorozatban játszhatta Illyés darabjait, Czímer József bátorítása mellett azért is, mert Pécs és Baranya képviselőként is Aczél felségterülete volt. Más megyékben filléreztek a galériákkal, a modern magyar festők raktárba zárva várták a feltámadást, Pécsen kortársi galériák sora nyílt. Pesti, fehér házi eligazítással, más megyék első titkárainak pedig, meg-megújuló Illyés-botrányokról beszéltek vagy suttoztak. S persze így tudták a leckét: jobb, biztosabb Illyést nem játszani! A *Népszabadság* és az *ÉS* pedig e kettős aczéli játék országos harsonájaként üzemeltek: egyik ilyen bántás nyomán, 1965 decemberében, éppen a *Kegyenc* párizsi bemutatója után Párizsból hazatérve ezért is jegyezte fel naplójába: csak testben érkezett haza! Érezte ezt Gyula bácsi folytonosan, későbbi beszélgetésünkben, mint pécsi előadásainak fővárosi vendéjátékra utalóan mondta: olykor mint egy vidéki anyókat felhozzák Pestre énekelni. De Pécsre visszatérve: összefutnak bennem az Illyés-előadások, mert szinte valamennyi bemutatón ott voltam. Így csak a homályból sejlik: a *Tiszták* utáni tapsra a szerző alighanem a színpadon is megjelent, Szabó Tünde kísérte a színészek karéjába. Később már a páholyban maradt, s az odavetülő reflektor fényében szemérmes mosolyal hajolt meg.

Következhet a kérdés, az este bankettel folytatódott? Szerzőnek és társulatnak, fővárosi ítéseknek bizonyára, de én az este megrendítő emlékével, Montségurben bolyongó gondolataimban vívódva, a hóhullásos-jeges késő estében kiballagtam az állomásra, hogy a váróteremben éberkedjem át az órákat a hajnali vonatindulásig. Most, hogy ez a pécsi éjszaka felelevenül előttem, jut eszembe, hogy az életemben az Illyés-bemutatók váróteremben fejeződtek be, nem csak Pécshez kötődően.

Ifjú házasként feleségemmel és húgával Gyulán, a *Dániel az övé között, avagy: „A mi erős várunk...”* című darabjának előadását követően (1976. július 17.) egy pékség előtt vitt az utunk, és a friss kenyér illatával jóllakottan ballagtunk ki az állomásra. A nyári éj lenge hűvösségét élvezve, a reggelt várva ücsörögtünk a peronon, ám hangoskodó harciassággal fiatalok érkeztek, s valamiféle Csaba–Gyula háborúság érlelődött. Az állomásfőnök kijött posztos szobájából, s azt mondta: jobb, ha mi ebbe nem keveredünk, és betessékelt a váróterembe, és kulccsal ránk zárta az ajtót. Lám, az életben maradásnak minő változatai egy estén: Illyés hősei a nádas-mocsaras világban találnak menedékre, hogy felépítsék a templomot paticsból. Kései hívőknek, nézőinek már maga-mentésükre megtette egy füstös-olajos terem időleges fogsága is...

– *De még 1969. december 20-ára virradóan, a pécsi vasúti éjszakában járunk, kedves Ablonczy László!*

– Alaposan benne, s behavazottan, s eljegesedve akkor érkezett a pesti gyors, amelynek már este Pécssett kellett volna lennie. Az a vonat, amellyel indulni készültem, tán Jugoszlávia felől ígérkezett, a mikrofon tudatta: késése beláthatatlan. Így maradt a reggeli expressz-álmotlanságom; nem került erőfeszítésbe; Perella és a pápai legátus küzdelme, Corba aszszonyisága és az albigenek sorsa ébrenléteket tartósította. Aztán előállt a reggeli gyors, és azonmód az étkezőkocsiba szálltam. Gyors bankegyenlegem eredménye: reggelire való pénz nem jutott volna, de egy teára futotta! Rendeltem hát

urasan, gondoltam, a melegítő lötyyöt elszürcsölöm Dombóvárig. S épp hogy elém került a csésze, akár egy jelenés, nyílik a terem ajtaja: és belép Illyés Gyula! Kísérőként, mint kopaszságáról azonosítottam: Illés Jenő, a *Film Színház Muzsika* munkatársa, később tíz éven át kollégám. A mögöttem lévő asztalhoz ültek, rendeltek és beszélgettek. Teám hűlt, de a szívem felforrósodott: arasznyira Illyés Gyulától! Hallgatóztam, persze hogy Dombóvár után se apadt az elhűt tea. Főként Jenő beszélt, susogva és körülményesen az előadásról, a színházról. Közben étkeztek is, s már nem tudom, hogy miként, Lukács Györgyre terelődött a szó. Különösen figyeltem, mert kevéssel azelőtt *Az Ész trónfosztásával* kínlódtam, de provincializmusom beismeréseként is akár, Lukács magyartalansága folytán feladtam. Döbbsent felháborodásom iránya: a szakma felkentje, még ha bölcsele is, tanuljon meg magyarul, mert még fordítója se boldogult vele. Háborogtam és értetlenkedtem, mert a történelmi drámákról írott korai munkája tudományosságában is olvasható volt. Illyés összegző mondatát Lukácsról ott, az étkezőkocsiban igazolásomul is erősen megjegyeztem: „Az ő hullámhosszára én nem tudok hangolódni.” Hát igen, lovagias és magasztos távolságtartás az Illyésé, alighanem keményebben is gondolja – véltem magamban, tán önigazolásként is.

De ahogy most Lukács nyelvi és bölcseleti terepén tévelygek, feldereng: Illyés következő darabja, a *Bölcsek a fán* című komédia, amely az értelmiségiek civódásairól szól, szaknyelvi gunyorossággal is derítve-jellemezve, a változatos hullámsávok és -hosszok társadalmi zavarát hangosította fel a színpadon. S hogy mára egykori dühöm mosollyá változott, azt Illyésnek is köszönhetem. A *Bölcsek a fán* és hasonló művei nyomán edződtem a derűre: már csak nevetem, amikor írni nem tudó tudákosok osztályozzák, minősítik őt, vagy tudomást sem vesznek Tamási Áronról s a hozzá hasonló kivételes írókról, mint a Szegedy-Maszák Mihály–Veres András-féle irodalomtörténet. Százmillióért

derekas tarvágást végeztek a magyar irodalomban, persze az állami költségvetés kibírta. És az irodalom is. Vele Illyés Gyula, aki írt huszonkét drámát, és szót se érdemel. Még az a gondolkodói teljesítmény se, ami ezekben a művekben feszül. De az idő elvégzi a magáét, egyszer majd nevét se említik a seregnyi divatszabásznak és eszmespekuláns lélekbúvárnak. A *Tisztákról* még annyit: soha nem élt boldogságban értem haza Debrecenbe. Másnap bementem az Arany Bika presszójába, s azon mód megírtam beszámolómat az *Alföldnek*. Mindig nehezen vajúdvá írtam, írok, teljes magányban. Se addig, se azóta nem történt velem, hogy zajos, füstös kávéházban akár egy sort is megfogalmazzak. A *Tiszták* előadása, a pécsi út lelkesítő élménye lobbantotta, sodorta íráskedvemem.

– Fáklyaláng, Dózsa György, Különc, Kegycenc, Tiszták, Testvérek... – inkább Illyés történelmi drámái, tragédiái kerülnek szóba, ha egyáltalában beszélünk róla, mint a vígjátékíró!

– Sok ok között a legfontosabbat talán: a zsarnokság nem viseli a szatírát, mert egy jó darab azonmód hitvány-ságát és rossz lelkiismeretét ébreszti. Leleplezi, és esténként százan keservesen ugyan, de kacagnak azon, hogy milyen vacak, zsarnoki világban kénytelenek élni. Molière „csonttörő” komédiáinak vagy a *Pathelin prókátor* mesteri fordítója a legmagasabb dramaturgiát ismerte: a kacagtatás változatait a farce-tól a szatíráig változatos árnyalatokban. Első színpadra került darabja, a *Lélekbúvár* már bravúros példája Illyés társadalmi látószögének. A freudizmus karikatúrája – szokták volt mondogatni. Ugyan már! – az elvakult rögeszmes világmegváltók pontos kórképe. Illyés kétségbeesett kacaja 1948-ban: a bolsevik közösségbomlasztás és roncsolás parabolája is – félreérthetetlenül. Nemzetibeli bemutatója után évtizedekig nem is játszották. Kezemben a Nemzeti Színház dramaturgiai irata, Major Tamás igazgatóval az élen az 1951. március 23-ára összehívott ülésről, ebben az új darabtervekről olvashatjuk: „Illyés Gyula az *Ozorai példa* című versének

nyomán vígjátékot akar írni a szabadság idejéből. Nem helyes a tematika vígjátéki kezelése, viszont nem szabad elriasztani. Be kell hívni Illyés Gyulát, hogy Major, Gellért és Benedek beszéljenek vele.” (Magyar Országos Levéltár XXVI–I–8 / 1951.) Micsoda öntudatos eszmeiség! Ne a szerző, hanem mi mondjuk meg, hogy a szabadságharcról mit s miként lehet beszélni. Ha még egy életem lenne, Illyés Gyula hagyatékát is búvárolnám, s kéziratainak mikrofilológiai vizsgálatával is foglalkoznék. Szerep-, rendező- és sűgópéldányok összevetése az eredeti kéziratokkal; alkotókra, s főként a korra, színházra változatos tanulságokkal szolgálna.

Mínthogy a színház elevenségében különbözik az irodalomtól, külön és legfontosabb tétel: a darabok előadásának jelrendszere; a *Kegyencet* említve már beszéltem erről. Még egy szempontot ehhez: Sinkovits Imrével beszélgetve az Illyés-darabok szerepeiről, felidézte: ifjú színészként, 1953 májusában a *Tűvé-tevők* Vőlegényét alakította. Lelkesülés nem hatotta át, amint beszélt a játékról, s csak annyit mondott: Major erőltette, hogy ez egy kuláklegény! Illyés másképp írta, de Major osztályharcosította a parasztkomédiát. Apró példa, hogy az írott művet, a szerepet egy gesztus, egy jelmez vagy egy mondat lejtése is áthangolhatja, s már a darab kimenetele is más irányba tart. Vígjátékokról beszélve a *Tűvé-tevőket* említettem, de folytathatom a népi játék stílusát a *Bolhabállal*, amit a Déryné Színháznak írt, ez tovább nőtt *Bál a pusztánál*, amit a Thália Színház mutatott be. Ahogy említettem, Illyés Gyula humora változatos hangoltságban mutatkozik meg. Mert a kocsmai asztalok deszkáira képzelt komédia a vaskos tréfák, a népi lelemény műfaja. A *Dániel az övéi között* komédiának jelöli a szerző, de voltaképp inkább színműnek mondható, bár a külhoni és a magyar nézőpont folytonos összevillantásában a paticstemplom egy hatalmas és ironikus képpé magasodik: Ady Temploma helyett adatik a sárból és vesszőből épített háza Istennek, amelyben a Nemzet lelke lakozik és működik. Ha-

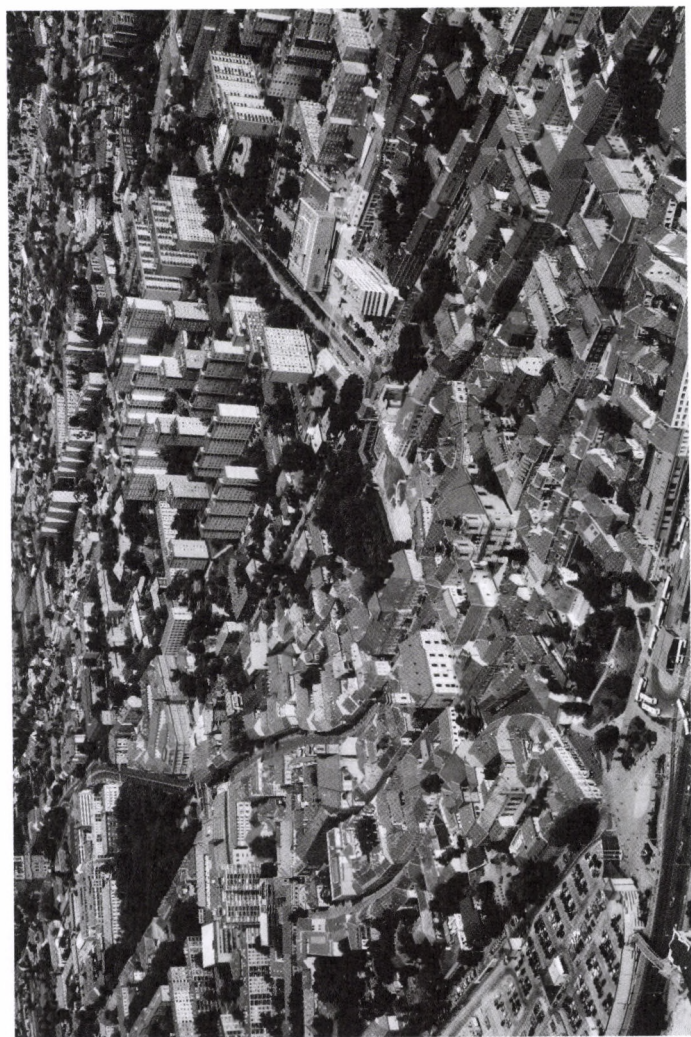
talmas esszét is írt darabjához, amelyben családi emlékei, Flóra néni kísérőjeként az egykori dobozi vizsgálatok napjai, találkozásai idéződnek fel jelenkori reflexiókkal. Az elmúlt évtizedekben ismételten olvasván és tűnődvén a műveltségünket is emelő hatalmas írás fölött, egyre inkább szerzőjét látom Dánielként. Hazajött Párizsból, s életét tette arra, hogy versekkel, drámaival, esszéivel, közügyi megszólalásaiban s emberségével valamiképp a nádasba szorított-űzött életünket építse, és szolgálja reményes megmaradásunkat. S a költő Dánielnek nevezett hősét a bibliai próféta álomfejtő képzeletébe gondolva, kérdésünk: ama nabukodonozori állókép látomását miként értelmezzük? Nem hadászati, hanem a szellemi hatalom-birodalom képére fordítva olvaszuk a Szentírás válaszát: „És azoknak a királyoknak idejében támaszt az eget Istene birodalmat, mely soha örökké meg nem romol, és ez a birodalom más népre nem száll át, hanem szétzúzza és elrontja mindazokat a birodalmakat, maga pedig megáll örökké.” (*Dániel könyve* 2/44.)

Teológiai és bibliai kérdésekbe ehelyütt ne merüljünk el, de még valamit Dániel sorsáról. Mert álomlátó képessége folytán ugyan nagy tisztességben részesült, sőt a Nabukodonozor királyt követő Dárius is megbecsüléssel tekintett rá, ám az udvari tisztartók, elöljárók szorgalmazására az uralkodó parancsba adja: mástól, mint tőle, kérni tilos! Dániel pedig napjában háromszor és nyíltan istenéhez imádkozott, az udvaroncok jelentvén a törvényszegést, Dárius verembe vettette kedves emberét. Illyés Dánielje is marad itthon, a Haza vermében és vallja és szolgálja Istenét, akár nádasba űzötten is. Verem – mondom a Dániel sorsára utaló biblikus képpel, s azon mód Németh László vallomása villan elő: neki a drámaírás a veremben vergődés műfaja – írja egy helyütt. Illyésnek se másként: verembe vetetett sorsunkat prófétálta változatos műfajokban, az „ahogy lehet” dáriusi kényszeres életünkben. Neki a dráma a példabeszédek változata is: Kossuth, Görgey, Dózsa, Teleki László, a

montséguri albigensek sorsa szabadsághiányos életünkben a tú fokán lehetséges átjutás végpróbája. S ha a küzdelem vége elbukás? Akkor se az önveszejtés telepedjen ránk, színpadi példabeszéde az okos újrakezdesre bátorít. Ha kiegyezés? – azt is tudatja: vállalhatatlan. De valamiképp élni kell – megmaradni, kollektív méretekben.

Sinkovits Imre szokta volt emlegetni 1957 kora tavaszát, amikor az ávosok kihallgatásokra hurcolták, s egy alkalommal Illyés Gyulával találkozott: emberi-drámai szorítotttságáról beszélgetve a költő bátorításként mondta: élni kell, ha másként nem, a becsület részleges megtartásával is. Igen – a mai bölcsködők tanulsága végett is: ez a kiegyezés életmegtartó módozata a zsarnokság malomkövei között. Illyés történelmi hőseit említettem; de különösen a hetvenes években írt vígjátékai is példabeszédek, valamiképp a múltból építik fel a jelen aggodalmait, mint például a *Bölcsek a fán*. S mint a drámaírásról való beszélgetésünkben Illyés mondta: nagy történelmi személyekkel könnyebb magas gondolatokat közölni a színpadon, mint hétköznapi történetek szereplőivel.

Vígjáték- és satíraíró kedve a hetvenes években erősödött fel, s ebben a sorban született a *Bölcsek a fán* (1970) is, amelyben egy sárospataki iskolajáték keretében elevevesszik meg: a tusakodó szellememberek fanatizmusának, mondanám: satírája, de Illyés jelölésével pontosítsuk: „Tragédia tréfában elbeszélve”. Ma még élesebben elevenünkbe hasító darab, mint volt írása idején. Lám, miközben Illyés Gyulával időben és térben hatalmas szellemi tartományokat járunk, talán három kilométert haladtunk, mint hogy Bodroghalászról Sárospatakra érkeztünk. S nem az én szülőföldi honosságom erőszakossága folytán, hanem valóságos és jelképes értelemben is *A Reformáció genfi emlékműve*

előtt című monumentális vers szerzője, műfaji változatosságokban is azonos mélységben és távlatokban vívódott hétköznapi kérdéseinkkel és a történelemmel.

– *Most még kevesebbet, csak egy arasznyit haladjunk tovább: felidézte Illyés Gyula közelségét az étkezőkocsiban – 1969 decemberében. Nem említette, de feltételezzük: akkor nem merte megszólítani. Mikor ismerkedett meg vele?*

– *Vonatra se szálljunk, maradjunk Pécsen, a Testvérek főpróbáján. A napot is mondom, mert előtte is feledhetetlen órákat éltem.*

1972. szeptember 24-én Farkaslakán a Szervátiuszok Tamási-emlékművének avatásakor ismerkedtem meg Sütő Andrással, akinek jóvoltából Segesvárott időben elérhettem a Balt-Orient expresszt, amely másnap délre érkezett Pestre. Azon mód sietnem kellett, mert munkahelyemen, a *Magyar Hírlap* hírszerkesztésében kezdtem a késő estig tartó ügyeletet. Mondtam is Andrásnak: mindenképp Pestre kell érnünk feleséggel, mert borul az életem: kedd reggel Pécsre utazom az Illyés-darab főpróbájára. De hogy bonyolítsam a történetet, s megvilágítva az egykori sajtóbeli életet, azt is elmondom: névtelenül vagy szignált jelzéssel az *Esti Hírlap* kulturális rovatába „külsőztem”. Minthogy munkaadóm, a *Magyar Hírlap* akkoriban főként azt igényelte, hogy Kádár János és más elvtársak beszédeit, napi eseményeket és az időjárás-jelentést nagybetűzzem, pontosítsam a könyvmatosban és a telexanyagokban. Ifjú házasként pénzre is szükségem volt, Dersi Tamás rovatvezető kedvesen ajánlott pótmunkát az *Esti Hírlap*nál; így írásaimat rejtjelezni kellett, mert egy munkatárs két napilapnál nem dolgozhatott. Éveken át „fedésben” írtam, főként határon túli eseményekkel és színházzal kapcsolatos anyagokat. Sütő András kérte: ha Illyés Gyulával találkozom, jókívánságait tolmácsoljam, és számoljak be a Tamási-ünnepségről. Néhány héttel korábban kapott táskamagnómat Farkaslakán avattam fel, Sütő beszédét is rögzítettem, s már a gondolattól is bódultam:

történelmi kazetta szerkesztődik, hiszen Sütő András és Ilyés Gyula szavai egymást követik. No, de elakad az idilli folytatás és a felvevő! Életem rémregénye következett. Időben érkeztem a pécsi színházba, s tán Czímer József dramaturgot kértem: segítsen ahhoz, hogy főpróba után a szerzővel is beszélhessek. Szünetben Czímer jelezte: előadás végén az igazgatói irodában találkozhatom Gyula bácsival. Elkövetkezett a szorongva várt pillanat. Nógrádi Róbert igazgató szobájában bemutatkoztam, ismeretlenségemet hitelesítendő: említettem Sütő üzenetét és a farkaslaki ünnepet. Kérdéssel már nyújtottam is eléje a kis mikrofont; nyomom a gombot, indulhat a felvétel! Gyula bácsi gondosan formázott mondatokban válaszolt a régi Dózsáról és új elképzeléseiről, én meredten őt figyelem, ám ő alápillog, követem tekintetét, s rémülten látom: a kazetta nem forog! Nyomom, kattán, de nem forog, verejtékes tizedmásodpercek, már képzem: kizavar a szobából, ilyen dilettánszal ő nem társalog! Kétszer, háromszor ismétlem a technikai manővert – a gép lefagyott. Ahogy Gyula bácsi figyelte küszködésemet, egyre mosolyosabbá vált pillantása. S valami diadalos, vigaszos kedvességgel megszólított: „Úgy látom, nem működik!” A kézműves, a mesterember fölényében, irántam való szeretettel is áthatva sugallta: „Kedves barátom! Ceruza, toll és üres papír örökké hasznosabb író embernek, mint bármiféle csodamasina!” Így igaz, szütyőmből elővettem az ősi szerszámot, s úgy jegyeztem a beszélgetést. A pécsi beszámoló a bemutató napján, 29-én délben az *Esti Hírlap*ban megjelent. Ami pedig a magnetofon szabotázását illeti: az én balekségem folytán nem működött, nem forgott, mert a farkaslaki anyaggal betelt az első oldal, s fordítani kellett volna a kazettát.

(Folytatjuk)

ABLONCZY LÁSZLÓ